

Пискач О.Д.

МОВОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
(на матеріалі «Щоденників»)

Ім'я видатного політичного діяча, публіциста, літературного критика й історика української літератури Сергія Єфремова (1876 – ?) донедавна або замовчувалося, або пов'язувалося з іменами «ворогів народу», «українських буржуазних націоналістів». Автор відомої, але на багато років захованої у сумнозвісній «спецфонді» бібліотек і популярної хіба що в українській діаспорі «Історії українського письменства», Сергій Єфремов – одна з найколючіших постатей українського літературознавства. Проте відомі і мовознавчі аспекти його діяльності. Так, разом із Андрієм Ніковським С.Єфремов підготував і видав з доповненнями «Словарь української мови» за редакцією Б.Грінченка, три томи якого кількома випусками з'явилися наприкінці 20-х років, спільно з Агатангелом Кримським був редактором академічного «Російсько-українського словника», перший том якого вийшов у 1924 році. Глибше зрозуміти і пізнати багатогранні сторони діяльності цього унікального вченого допоможуть його «Щоденники», які так довго були заховані в застінках КДБ і побачили світ окремою книжкою тільки в 1997 році.

Події, висвітлені в «Щоденниках», припадають на 1923 – 1929рр. Це був важливий етап у розвитку української мови – період українізації, що тривав з 1923 по 1933 рр. (за І.Огієнком [3, 200]) або з 1925 – по 1932 рр. (за Ю.Шевельовим [7, 89]). Розбіжність у визначенні хронологічних меж процесу українізації Ю.Шевельов пояснює так: «Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити від 1923 р., як дехто і робить, чи навіть від 1920. Однак, як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується щойно з 1925 р.» [7, 89].

Українізація у першу чергу мала під собою політичне підґрунтя. На думку історика О.Субтельного, більшовицька партія лишалася «крихіткою, переважно російською і міською організацією, яка непевно трималася над селянськими і неросійськими масами, що хиталися у своїх настроях і не знали, яку владу підтримати. Тому... партія розпочала кампанію, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, на завоювання їхньої прихильності... Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови, особливо в партії та уряді» [5, 338]. «Таким чином, – підсумовує Ю.Шевельов, – як наслідок внутрішньо-партійних,

а особливо міжнародних подій українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли її давно вимріяну ідею українізації почали не тільки толерувати, а й підтримувати» [7, 91].

Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був досить складний і суперечливий, про що свідчать пройняті іронією, а часто й сарказмом записи Сергія Єфремова. Відданий патріот України, він вболівав не тільки за свій народ, але й за його мову, сплюндровану і розіп'яту в ім'я більшовицьких ідей. «З українізаційного безглуздя. Одна моя знайома, українка, добре знає мову, найкраще в своїй установі, бо їй завжди дають перекладати офіційні папери. І раптом у списку, що не витримали іспиту з української мови – її ім'я. Кинулась до списку, а там невідомо хто повставляв тих, що добре знають українську мову, і повикреслював тих, що ні бе, ні ме не знають. І це звичайна тепер історія по установах... Коли викинуті доведуть, що вони знають, їх ставлять у першу категорію по скороченню, себто таких, що мають право служити, але на службу вже не приймають, бо посади їхні зайняті милими людьми. Так то повертаються найкращі заходи в цьому кваліфікованому домі розпусти, що зветься совітським ладом» (17 липня 1925 р [1, 207]).

Незважаючи на прогресивну мету українізації, все ж таки «притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови» [7, 98]. Підтвердженням цього є поява у 20-і роки анекдотів, що брали українську мову на глум. Кілька таких анекдотів наводить і автор «Щоденників», однак зовсім не у плані захоплення чи схвалення, а навпаки – з болем, гіркотою і осудом.

Не могли не хвилювати С.Єфремова і назрілі тогочасні проблеми культури української мови, зокрема питання перекладу, бо чимало місця відведено в «Щоденниках» прикладам із ділового та побутового мовлення, які автор називає «курйозами українізації»: «Недавно один з урядовців почав свій папір так: «У відповідь на ваше сватання»... Знайшов у Дубровського під «предложение» – «сватання» та й пальнув, сердега.. Я вже, здається згадував, що «українізовані» чиновники з приводу якоїсь справи прохають од прокурора «вашого ув'язнення» («заклучения») або скаржаться, що не дістають уже стільки місяців «змісту» («содержания»)» (17 липня 1924 р.) [1, 141]; епізод у гастрономічній

крамниці: «Прошу дайте мені пів фунта телячої копченої мови»... Друга [жінка – О.П.] пише до зав.господарством: «Шафа, що дали мені, попсована. Пришліть слюсаря, нехай зробить мені джерело (ключач)» (16 червня 1926 р.) [1, 386].

Привертають увагу наведені автором факти про ставлення відомих російських діячів культури не стільки до процесу українізації, скільки фактично до української мови. Якщо тодішній комісар освіти РСФСР А.Луначарський на скарги вчителів-росіянам відповідав, що «слід «дбати про розвиток не чужої, російської, культури, а своєї власної, української» [1, 292], що «українізація мусить бути, що це основа розвитку української культури, що всі, хто на Україні живе, повинні знати мову українського народу. Хто ж не хоче вчитися – хай їде з України» [1, 297], то відомий письменник Максим Горький «у листі до Ол.Слісаренка, що прохав дозволу видати в українському перекладі повість «Мать»,... не бачить тепер у цьому потреби. Більше – він обурюється тим, що люде хотять «утверждать различие наречий» в той час, як людськість пробує створити світову (?) мову. Колись, пише, і я протестував проти утисків над українським словом, але тепер, коли на Україні провадиться примусова українізація і пригнічують російську культуру – я жалію того, що робив тоді». «Одно слово, – підсумовує Сергій Єфремов, – заговорив наш Горький, як говорив колись Струве. Видко, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота славнозвісна українізація. Видко, й справді нема у нас приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних «хазяїнів земли русской от Карпат і до Камчатки». Можна було висловлювати іноді спочуття, коли воно ні до чого не обов'язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити – і почувися прокльони, вигуки злоби й фарисейського вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці. Навдивовижу оскардилася російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався. Що ж! Ще від одного «приятеля» науку маємо» (21 травня 1925 р.) [1, 376].

Порівняно небагато довідуємося із «Щоденників» про діяльність С.Єфремова як лексикографа. Однак і ці небагатослівні факти засвідчують добросовісний, скрупульозний підхід ученого до виконання покладених на нього редакторських обов'язків. Працюючи над виданням перегляненого й доповненого новим матеріалом мови ХХ століття «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка (вийшло три томи, А – Н, 1927 -1928 рр.), С.Єфремов дбайливо ставився до кожного слова, що підтверджується у «Щоденниках»: «На

характерну річ натрапив у Грінченковому словнику, готуючи його до друку. Під словом «Бриль» переклад із Шевченка: «Старий сидів у сорочці білій на призьбі» – «бриля» то саме й немає. Видимо помилка, проминуто. Треба поновити» (15 лютого 1927 р.) [1, 466]. Робота над виданням «Словаря...» була копіткою і виснажливою. І хоча, на жаль, ІУ том не встиг побачити світ (редакторів заарештовано), проте і виданню трьох томів варто завдячувати саме С.Єфремову, який докладав усіх зусиль, щоб завершити важливу справу: «Останній тиждень мав великі прикrostі в гурті редакторів Словника. Через нетактовність і автократизм Ганцова, його дурне й уперте самолюбство та дрібничковість хотіли кинути роботу А.В.Ніковський та Марія Миколаївна Грінченкова. Цим разом пощастило їх умовити, щоб цього не робили, – то чи ж надовго?» (1 квітня 1926 р.) [1, 359]; «Скінчив III том Грінченка. Гнав його щодуху, не вважаючи навіть на те, що комісія багато часу одбирає. Все менше буде однією роботою, поки до ІУ тому доведеться братись» (19 січня 1928 р.) [1, 578].

Не викликає сумніву вагомий внесок С.Єфремова у створення академічного «Російсько-українського словника». Починаючи з 1927 року, редакторами цього видання були А.Кримський (3 – Н) та С.Єфремов (О – П). Праця високої мовної якості, на жаль, так і не була доведена до кінця, бо, як відомо, вже у кінці 20-х років почалися тотальні арешти найбільш відвертих прихильників українського слова, а в середині 1929 року було заарештовано й самого С.Єфремова. Протягом 1924 – 1933 рр. вийшли окремими випусками I – III томи цього словника, редактовані А.Ю.Кримським. Однак IV том цього словника так і не був виданий [6, 252]. Співвітчизники не оцінили належним чином титанічну роботу колективу вчених. Про це С.Єфремов згадує з гіркотою: «Сьогодні в «Пролетарській Правді» надруковано огляд 10-літньої праці Комісії Словника живої мови, але характерно – без жадної фамілії працівників. Питаю Голоскевича – що це за знак? Каже, що він дав статтю, де зазначив, хто що робив, але в друкованій усе те пропало. Очевидно, щоб не згадувати Єфремова, то викинули всі прізвища» (22 лютого 1929 р.) [1, 738].

Важливе місце у «Щоденниках» займає висвітлення складних етапів нормалізації українського правопису. Як відомо, 23 липня 1925 року Раднарком видав постанову про створення при Наркомосі Державної комісії для розробки правил правопису української мови. Членом цієї комісії був і Сергій Єфремов. Із щоденникових записів видно, що процес унормування правописної системи української мови був довготривалим (1925 – 1929 рр.), складним і суперечливим, оскільки він намагався поєднати центральноукраїнську і західноукраїнську правописні традиції, а, крім того, серед членів

правописної комісії, як пише С.Єфремов, чи не більше було комуністів, аніж мовознавців.

Незважаючи на те, що С.Єфремова хвилювали, а часом і дратували численні, не завжди, на його думку, потрібні дискусії правописної комісії (він навіть не поїхав на правописну конференцію до Харкова, що тривала з 25 травня до 6 червня 1927 року), все ж таки автор «Щоденників» щиро уболівав за долю українського правопису, висловлюючи слушні, науково обґрунтовані міркування з приводу основних правописних моментів: «... І вкінці – підняттям рук вирішали наукові питання, часто випадково і випадковими голосами, і аж аж вирішивши – бачили, що зробили дурницю, од якої треба назад вертатися. Так, спочатку викинули були, не знати за яку провину, літеру щ, а потім знов привернули їй права» (22 листопада 1925 р.) [1, 300]; «Так от і стався конфлікт на правопису жіночих прізвищ. Комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінятися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі. Всеньку цю нісенітницю вони охрестили соціологічною опозицією. Але кияни (у тому числі й С.Єфремов – О.П.), а з харків'ян Синявський, лишилися на позиції одмінності, виходячи з законів мови» (11 квітня 1926 р.) [1, 360]. Проте впадає в вічі гострота, категоричність, а подекуди й дещо перебільшена, на нашу думку, критичність суджень С.Єфремова щодо організації роботи правописної комісії: «Взагалі – безладдя й хаос» (22 листопада 1925 р.) [1, 300]; «Заходив і таки довгенько сидів Кримський, бажаючи умовити мене, щоб я таки їхав до Харкова. Не умовив. Я стою на тому, що коли б я поїхав, то мусив би одразу поставити справу так: треба все, що досі зроблено, перехрестити і почати справу з правописом наново; розігнати всіх 70 полковників, доручити зробити 2-3 чоловікам протягом тижня і обсягом не більше, як на 20 сторінок. Тоді б у нас був правопис, а таким шляхом, як тепер, нічого окрім дурниць не буде» (23 травня 1927 р.) [1, 503]; «Поверталися з Харкова наші правописники. Кожен, зустрічаючись зо мною, починає: «Які ви щасливі, що не поїхали на це раденіє». А я жартома відповідаю: «не щасливий, а розумний». Справді було щось ніби суцільний бедлам. Зібралось з 60 невігласів і такого понаухвалювали, що зовсім заплуталися і кінчили тим, що останній день усі свої постанови покасували» (5 червня 1927 р.) [1, 508]; «З правописом нарада намудрила, ставши на шлях компромісу, і наплутала ще більше: з м'якшенням «л», з «г» і т.п.; одне буде м'яко, друге твердо, писати генерал, але генератор тощо. Тепер цю плутанину мають наново редакувати і потім декретувати. Не знаю, чи знайдеться тоді хоч одна грамотна душечка на всю Україну, окрім хіба Скрипника, що несподівано знайшов у собі хист філологічний» (11 лютого 1928р.) [1, 587].

На нашу думку, складні шляхи унормування українського правопису у 20-і роки, описані С.Єфремовим, у багатьох моментах нагадують сучасну правописну ситуацію, оскільки, незважаючи на появу за останні роки вже кількох видань нового «Українського правопису», все ще неоднозначним залишається питання про вживання літери ґ, правопис іншомовних слів тощо. Гостро засуджує С.Єфремов науково необґрунтовані, часто підпорядковані більшовицьким ідеям рішення М.Скрипника, який перебував на посаді голови комісаріату освіти з 1927 по 1933рр.: «Ще один факт, гірший од анекдота. Скрипник вимагав нові літери для дж і дз. Не вважаючи на повсюдні протести, дуже хочеться йому їх завести до вжитку. Між іншим йому кажуть, що не варт цих літер заводити і через те, що мало слів, де б їх доводилося вживати. «Мало, кажете? Ну то можна побільшити. Наприклад... наприклад... звелю писати – «на Волдзі», «Геордже» і т.п. Мудра вигадка!» (19 січня 1928 р.) [1, 578]; «Все що одстоювали супротивники його [М.Скрипника – О.П.] фантазій та самодурства, він зараз переводив на «політичний» ґрунт (!), і тим полохливим супротивникам затирав роти» (17 лютого 1928 р.) [1, 591]; «В газеті сьогодні вчитав у промові Скрипника таке місце: «Кожна літера нашого альфавету, кожна форма граматики діставалася нам у попередній нашій історії шляхом великої політичної й класової (!) боротьби» А на це присутні галиціяне (спритні люди!) відповіли адресою Скрипникові за «славетну (!) оборону старих культурних набутків українського народу й їх майбутнього розквіту з боку голови конференції Миколи Олексієвича Скрипника». Що за дивне льокайство, – тим дивніше, що добровільне і може навіть некорисливе!» (27травня 1927р.) [1, 505]. Як відомо, більш ніж трирічна робота правописної комісії була завершена у 1928 році. А 6 вересня 1928 р. М.Скрипник підписав текст «Українського правопису», надавши йому законної чинності. У 1929 р. український правопис вийшов окремою книжкою на 103 сторінках [7, 106]. На думку Ю.Шевельова, правопис 1928 – 1929 років «був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» [7, 107]. Як слушно відзначає І.Огієнко, «Харківська правописна конференція 1927-го року в правопису чужих слів, рівняючись на захід, може, зайшла задалеко й поставила рядового вчителя в неможливість запровадження такого правопису в народних школах, а це викликало нарікання, які зручно використала советська влада проти розвою української літературної мови» [3, 203]. Отже, як бачимо, висловлені С.Єфремовим побоювання щодо майбутньої долі українського

правопису мали під собою достатнє обґрунтування.

Незважаючи на помітні досягнення українізації в галузі культури й освіти (за цей період письмними стало 70% міського і понад 50% сільського населення; до 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933р. із 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою; до кінця 1929р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою, 97% українських дітей навчалися рідною мовою – такі факти наводить О.Субтельний [5, 338-339]), все-таки вона базувалася на принципі «Українська культура має бути національна формою, але соціалістична змістом». На двобічність, суперечливість цього процесу вказують не тільки записи С.Єфремова, але й наукові розвідки з цього приводу І.Огієнка, Ю.Шевельова та інших мовознавців. Поруч із заходами, спрямованими на поширення української мови, «робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й мову» [7, 101]. Як слушно зауважує І.Огієнко, «під самою українізацією не було жодної міцної підвалини, політичної чи економічної, а тому в кінці була вона без душі й робилася на сипкому піску. Ішла вона справді глибоко й основно, але вперлася в глухий кут: наявно виявилось, що вона без основної бази, сильно обмежена, і всі це зрозуміли й спостерегли, а це неймовірно налякало більшовиків. Стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратися в українізацію!» [3, 203]. І хоча, як відомо, українізація зазнала «сумного кінця», проте, на думку І.Огієнка, «20-і роки біжучого століття були роками найбуйнішого розвою української культури, а в тому й української літературної мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самопевність» [3, 202]. Однак за ці вагомі здобутки українцям довелося пізніше заплатити надто високу ціну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Щоденники (1923 – 1929). - К., 1997.
2. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. - К., 1997.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. - К.: Либідь, 1995.
4. Огієнко І. Українська культура. - К.: Абрис, 1991.
5. Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1992.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. - К.: Вища школа, 1997.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус. - Чернівці: Рута, 1998.

SUMMARY

LINGUISTIC ASPECTS OF SERHIY YEFREMOV'S ACTIVITIES
(BASED ON THE MATERIAL OF HIS "DIARIES")
PYSKACH O.D.

The name of the outstanding political figure, publicist, literary critic and historian of the Ukrainian literature Serhiy Yefremov was either ignored or connected with the names of "nation enemies", "Ukrainian bourgeois nationalists". The

Справжні борці за українську культуру, такі як С.Єфремов, добре розуміли, що під виглядом українізації більшовики насправді домагалися реалізації своїх власних цілей, радянська влада сприймала хворобливо-підозріло всяку не контрольовану нею ініціативу на полі українізації. «Вивчаючи події в хронологічному порядку, – зауважує Ю.Шевельов, – не можна позбутися враження, що за кожен здобуток українізації довелося платити втратою української сили або потенційної української сили» [7, 99].

Рядки «Щоденників (1923 – 1929)» відображають глибокі внутрішні переживання людини, котрій не байдужа доля рідного народу, чесність, відвертість і принциповість національних і політичних поглядів Сергія Єфремова, якого по праву називають «совістю української нації». І хоч останні сторінки щоденникових записів пронизані гірким розчаруванням, передчуттям, що й до нього «доберуться», як добралися до всього цвіту української нації, проте вражає те, що автор не втікає, не їде з України, а чекає, щоб розділити долю таких самих, як він. Ми знаємо, що С.Єфремова зрадив його близький друг (у «Щоденниках» автор його називає «студент Микола»), очевидно, не витримавши тортур, і виказав, де сховані «Щоденники».

На процесі «Спілки визволення України» С.Єфремов, коли йому закинули «шкідництво на мовному фронті», слушно відповів: «Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво» [7, 122]. Ці слова яскраво свідчать про стійкість переконань С.Єфремова – справжнього українця, талановитого вченого-філолога, замордованого в таборах, але не скореного, що знову повернувся до нащадків через свої наукові здобутки, які ми повинні вивчити й оцінити належним чином.